Fiziker Róbert
Berlin, a megosztott város

Németh István – Tollas Gábor (szerk.):
Berlin, a megosztott város

Németh István hosszú évek óta a XX. századi Németország, és a német–magyar kapcsolatok tudományos igényű megismertetését tartja egyik legfontosabb feladatának. Legutóbb 2007-ben, a *Demokrácia és diktatúra Németországban, 1918–1945* (L'Harmattan, Budapest) című kétkötetes, ezeroldalas tanulmány- és dokumentumkötetében a weimari köztársaság és a „Harmadik Birodalom" történetét tárta az olvasók elé szerzői összegzések és az elmondottakat hitelesítő, magyar nyelven közölt eredeti források segítségével. Történészi-tanári munkája során mindig kiemelt figyelmet fordított az utánpótlás kinevelésére. Berlin fordulatokban gazdag történetét a második világháborútól a német újraegyesítésig bemutató kötetben is ambiciózus, tehetséges német-történelem szakos egyetemi hallgatóknak, doktoranduszoknak, kollégáknak biztosított publikálási lehetőséget. A szerzők a szakemberek és a széles gimnazista-egyetemista célközönség számára is átélhetővé, testközelivé teszik a város megszállását, felosztását, lakóinak mindennapjait, az egyesítéshez vezető nagyhatalmi lépések motivációját és a természetellenes megosztottság időszakának valamennyi egyéb aspektusát, a gazdaságtól a kultúrán és a tudományon át egészen a hírszerzési játszmákig.

Richard von Weizsäcker szövetségi elnök 1987-ben, moszkvai látogatása során találóan fogalmazott: *„A német kérdés mindaddig nyitott, amíg a Brandenburgi kapu zárva van."* A berlini fal nemcsak az egykori birodalmi főváros kettéosztottságát jelentette fizikai valójában, hanem szimbolikusan a fejlett világ, Európa és benne Németország kettéosztottságát is. A nyugati hatalmak számára Berlin mindig is érzékeny pont volt, mint ahogy a Szovjetunió számára is közép- és kelet-európai impériuma legnagyobb kihívását jelentette a birodalmába ékelt város nyugati fele. Nem véletlen, hogy a hidegháború forróbb pillanatai sohasem múltak el berlini következmények nélkül.

A kötet borítóján az 1961. augusztus 13-án éjjel felhúzott szögesdrót- és kerítésrendszer egy részlete látható a Bernauer Straßénál. Az 1,4 km hosszúságú utca a francia szektorban fekvő Wedding és a szovjet szektorban fekvő Mitte kerületek között feküdt. A járda Nyugat-Berlinhez, a lakóház Kelet-Berlinhez tartozott. A szigorú ellenőrzés mellett dolgozó keletnémet kőművesek először a Nyugat-Berlin felé nyíló házak kapuinak, ablakainak és üzleteinek a befalazásához, illetve bedrótozásához láttak hozzá. Mivel gyakorivá vált, hogy a házak lakói attól sem riadtak vissza, hogy a harmadik, negyedik, sőt ötödik emeletről ugorjanak ki (szerencsés esetben a nyugati oldalon kifeszített ponyvák-

ba), a keletnémet rendőrség kényszerkilakoltatást rendelt el, majd a házakat lebontották, csak a homlokzat egy része szolgált az 1970-es évekig egyfajta megerősített falként. A híressé vált utca később is éhségsztrájkok helyszíne, tüntetések **és** tiltakozó menetek kiindulópontja volt.

A tizenkilenc, egy-egy jellemző fényképpel illusztrált, nagyjából fele-fele arányban kronologikus és tematikus fejezet egy rövid várostörténeti bevezető és a nagyhatalmak 1941 és 1945 közötti Németország-terveinek ismertetése után Berlin háború utáni történetének főbb csomópontjaira összpontosít.

Németország felosztásának politikai kérdése 1943-től a szövetségesek tárgyalásainak legfontosabb témáját alkotta. Valamennyi szövetséges meghatározó célja a biztonság igénye és Németország újabb agressziójának megakadályozása volt. Ebből következett a felosztás, illetve a hosszú távú ellenőrzés óhaja, valamint a német gazdasági kapacitás drasztikus csökkenése magas jóvátételekkel, ugyanakkor a demokratikus Németország újjáépítésének garanciáit is meg kívánták teremteni.

A háború utáni Németország állami létének kialakítása 1943 októberére nyúlt vissza, amikor a szövetségesek első moszkvai külügyminiszteri konferenciájukon elhatározták, hogy londoni székhellyel Európai Tanácsadó Bizottságot állítanak fel Európa sorsának közös tervezésére és a szövetségesek együttműködésének biztosítására. Bár jogkörét nem határozták meg pontosan, és sohasem működhetett teljes jogú tervezőszervként, ülésein mégis egy alapvető fontosságú dokumentum formálódott: az 1944. szeptember 12-én Londonban aláírt jegyzőkönyv Németország megszállási övezeteinek határairól a berlini szektorfelosztással együtt. A bizottságban egyébként 1944 elejétől mind meghatározóbb lett a brit vélemény, hogy a Szovjetuniót be kell „csalogatni” Németországba, nehogy különbékét kössön Németországgal, illetve megakadályozni, hogy egyedül döntsön Németország ügyében.

Az ezerévesre tervezett nemzetiszocialista birodalom totális vereséggel fejezte be tizenkét éves fennállását. A négy szövetséges hatalom 1945. június 5-én hivatalos nyilatkozatban erősítette meg, hogy átvette Németország politikai irányítását. Miközben megkezdődött az ország tényleges megosztása, a szövetségesek Németország-politikájában 1945 tavaszától jelentős változások körvonalazódtak, s frissen felfedezett érdekeik biztosítását az egységes Németországban kezdték megtalálni. A Szovjetunió azért vetette el az ország feldarabolását, mert biztonsági okokból egész Németországot látómezejébe vonta és magas jóvátételre törekedett. A britek hagyományos európai egyensúlypolitikájukhoz való visszatéréssel kívánták távol tartani a Szovjetuniót a közép-európai térségtől, s ebben fontos szerepet szántak a gazdaságilag erős, politikailag stabil Németországnak. Az Egyesült Államok – erős brit sugallatra – felismerte, hogy politikai és gazdasági okokból érdekelt a hozzá baráti szálakkal kötődő Európában, s globális egyensúlypolitikáját ki kell egészíteni az európai egyensúlyi rendszerrel, amelyben Németországnak kulcsszerepet tulajdonított. Ezért egyre határozottabban vallotta Németország gazdasági és politikai egységének megőrzését, s föderációs berendezkedést sürgetett. Mégis az eredetileg az angoloktól származó megosztási elképzelés valósult meg. Mindenesetre George F. Kennan amerikai diplomata, történész, 1933 és 1937 között, majd 1952-ben rövid ideig moszkvai nagykövet 1945 nyarán írott emlékirataiban már a győzelem mámorában is szokatlan élességgel fogalmazott: *„Őrültség az elképzelés, amelyik Németországot az oroszokkal közösen szándékozik kormányozni. Hasonló balgaság azt hinni, hogy az oroszok és mi egy szép napon udvariasan visszavonulhatnánk, és a vákuumból egy egészséges, békés, stabil*

és barátságos Németország emelkedik ki. Nincs más választásunk, mint németországi részünket, azt a részt, amelyért mi és a britek felelősséget vállaltunk, a függetlenség olyan formájába juttassuk, amely annyira megnyugtató, biztos és fölényes, hogy a Kelet nem veszélyezteti. […] Alapjában véve Németországban az oroszok konkurensei vagyunk. Ahol övezetünkben valóban fontos dologról van szó, az ellenőrző bizottságban semmiféle engedményt nem kellene tennünk."

A hadieseményekalakulása úgy hozta, hogy a Bertholt Brecht által „Potsdam melletti romhalmazként" jellemzett várost egyedül a Vörös Hadsereg foglalta el (becslések és kórházi adatok szerint a megerőszakolt berlini nők száma százezer körül mozgott), így két hónapig egyedül rendelkezett Berlin felett, és ezalatt *fait accomplik* egész sorát valósította meg Sztálin azóta ismertté vált megjegyzése jegyében: *„Ez a háború más, mint az összes korábbi. Ha valaki megszáll egy területet, ott be is vezeti saját társadalmi rendszerét. Minden hatalom addig terjeszti ki saját hatalmi rendszerét, ameddig katonái eljutnak."* Nem véletlen, hogy Roosevelt korábbi elképzelése szerint Berlin a szovjet és amerikai övezet határán feküdt volna.

A rövid életű Szövetséges Ellenőrző Tanács megbeszélésein 1945-ben ennek ellenére szinte csak egyhangú határozatokat hoztak, a hidegháború jegyében már a következő évben az esetek 65%-ában nem jutottak egyetértésre. A megszállási jogokból természetszerűleg fakadó szabad közlekedés biztosításáról a náci Németország feletti győzelem eufóriájában pontos és részletes szabályozás csak egy területen történt. Az 1946 októberében létrehozott berlini ellenőrzési övezet a SZET épületétől 32 km-es sugarú körben a talajtól 3000 m magasságig terjedő légteret foglalta magába. Ezen a kontrollzónán belül minden berlini repülőtéren leszállni vagy onnan felszállni készülő gépnek szabad repülést engedélyeztek három légi folyosóban, a légtérhasználatot mindössze közlekedéstechnikai és -biztonsági szempontok miatt kellett a Légibiztonsági Központtal koordinálni. Ez az egyezmény a későbbi blokád idején az egyetlen fogódzót jelentette a nyugati hatalmak számára, nélküle a légihíd megvalósítása lehetetlen lett volna.

Az 1946 októberében rendezett berlini helyhatósági választásokon a szociáldemokraták 48,7%-ot értek el, míg a szovjet övezetben a két munkáspárt egyesítésével 1946 áprilisában létrehozott NSZEP (SED) 19,8%-os eredménye és az a tény, hogy a keleti szektor nyolc kerületének élére szociáldemokrata (SPD) polgármester került, azt mutatta, hogy az „oroszok pártjának" támogatottsága messze elmarad a demokratikus pártoké mögött. Két évvel később Ferdinand Friedensburg főpolgármester már be sem léphetett a szovjet szektorban fekvő városházába, **s** a képviselőház is elköltözött a város keleti feléből. Az SPD a város adminisztratív kettéválása és Kelet-Berlin viszonylagos NDK-integrációja után is működhetett a város keleti felében (zárt üléseket tarthattak a tagság számára a kerületi pártirodákban) – az NDK-ban viszont nem, míg a fal 1961. évi felépítését követően fel nem oszlatta önmagát.

A nyugatiak foggal-körömmel ragaszkodtak a négyhatalmi státus fennmaradásához (a Kommandatúra Nyugat-Berlinben található épülete előtt 1948 után is fenntartották az üresen álló negyedik zászlórudat, felkínálva az utat a Szovjetuniónak a visszatérésre), de képtelenek voltak feltartóztatni azt a folyamatot, amelynek nyomán Kelet-Berlin kikerült ezen státus alól. A négy hatalom katonáinak mozgásszabadsága egész Berlinben megmaradt, és ezt demonstrálandó a nyugatiak rendszeresen őrjáratot tartottak a keleti szektorban. A nyugati hatalmak viszont nem járulhattak hozzá Nyugat-Berlin betagolódá-

sához az NSZK-ba, mert ezzel saját megszálló jogaikat ásták volna alá.

Ugyanakkor az NSZK anyagi és egyéb természetű támogatása nélkülözhetetlen segítséget jelentett az „ostromlott" városnak. A három nyugati megszállási övezetben Notopfer Berlin (kényszeráldozat Berlinért) néven különadót is bevezettek. Az NSZK 1952 és 1994 között összesen 248,5 milliárd DM-et utalt át Berlinnek, illetve a nyugat-berlini költségvetés kieső adóbevételeit szintén a nyugatnémet adófizetők finanszírozták. Így az összesített Berlin-támogatás majdnem egybillió (!) DM-et tett ki. A munkavállalóknak adott extra támogatás, az ún. „reszketés prémiuma" segítségével a nyugat-berlini munkavállalók nettó jövedelme 6%-kal volt magasabb, mint az NSZK-ban. Az anyagi áldozatok láttán, a szellemi azonosság miatt és rosszallván Kelet-Berlin jogtalan keletnémet integrációját, a nyugati szövetségesek bizonyos mértékig mégis engedélyezték az NSZK és Nyugat-Berlin kapcsolatának szorosabbra fonását.

A nyugati államalakítás gazdasági-pénzügyi bázisát biztosítandó 1948. június 18-án a német rádió hírül adta a három nyugati övezet katonai kormányzatának döntését az új pénznem, a német márka életbe léptetéséről. 5 nappal később a szovjet katonai adminisztráció 111. számú parancsa szintén pénzreformot rendelt el a szovjet övezetben és Nagy-Berlinben, *„amely a szovjet megszállási övezetben fekszik és gazdaságilag a szovjet megszállási övezet részét alkotja…"* A tervezett egységes pénzügyi reformot a politikai ellentétek hiúsították meg. Washingtonban ennek tudatában már 1947 őszén előkészítették az új német bankjegyek nyomását, és az ötszáz tonna bankót „Kutyaeledel" feliratú ládákban szállították Németországba. A szovjet válasz a nyugati szektort árammal ellátó erőmű kikapcsolása volt, majd „technikai zavarokra" hivatkozva lezárták a Berlinbe vezető vasúti, országúti és vízi közlekedést. A blokáddal a nyugati hatalmak nehéz döntés elé kerültek. Az útvonalak azért is játszottak fontos szerepet a nyugat-berlini gazdaság életképességében, mert a szövetségi kormány a várost kezdettől fogva bevonta a nyugat-európai integrációba, amely az első évtizedekben elsősorban gazdasági alapokon szerveződött. Később Nyugat-Berlin (az NSZK-tól statisztikailag különválasztva) az NDK 7. legfontosabb „külkereskedelmi" partnerének számított.

A történelem legnagyobb légi szállítási vállalkozásának keretében a „mazsolabombázónak" elnevezett C-47 Dakota típusú kétmotoros szállítógépek 2-3 perces időközökben landoltak – kezdetben radar nélkül – a Berlin nyugati övezetében fekvő Tegel repülőtéren. A gépek előre meghatározott repülési sebességgel, szigorú menetrend szerint repültek Berlin felé. Ha egy gép valamilyen okból késett, vissza kellett fordulnia a teljes rakománnyal, mert az újabb landolási kísérlet veszélyeztette volna a többi gép leszállását. Néha az égből csokoládé hullt. Egy Gail Halverson nevű hadnagy ugyanis szabadidejében kicsi ejtőernyőket hajtogatott papír zsebkendőkből, majd mindegyikbe édességet csomagolt, és landoláskor kidobta ezeket a repülőgép ablakán. A berlini gyerekek „csokoládépilótának" (Schokoladenflieger) nevezték el, és karácsonykor több ezer köszönőlevéllel halmozták el. A légihíd idején 277 ezer berepüléssel 1,8 millió tonnányi szállítmány érkezett a városrészbe. Berlin blokádját egy évvel később feloldották. A Szovjetunió elveszítette a hidegháború első csatáját. A Berlinért folyó küzdelem lezárult, Kelet és Nyugat számára nagyobb lehetőség nyílt elképzeléseik megvalósítására.

Az NSZK nyugati integrációjának megakadályozására szovjet részről 1952 márciusában kidolgozott német békeszerződéstervezet a megosztottságot *„abnormális állapotnak"* nevezve a politikai rendelke-

zések között elsőként említette, hogy Németországot egységes államként állítják helyre. Amíg volt rá esély, hogy valamilyen formában egész Németország a szovjet érdekszférába vonható, vagy legalábbis távol tartható a nyugati tömbtől, addig a Szovjetunió nem vállalta nyíltan a szovjet típusú átalakulás útját az NDK-ban. Az NSZEP mellett az NDK megszűnéséig négy politikai párt is működhetett, melyek formálisan tagjai voltak a koalíciós kormánynak, de a választásokon az NSZEP-vel egységes listán indultak, és az állampárt ellenőrzése alatt álltak.

Ugyanakkor a Stasi főállású munkatársainak száma már 1953 márciusában meghaladta a 10 000 főt. Ez több volt, mint a birodalmi területen működő Gestapo állománya a második világháború előestéjén. A sztálinista rendszer kiépítésének köszönhetően súlyos feszültségek alakultak ki az NDK-ban, ám a párt- és állami vezetés az egyre mélyülő válságból a rendszer további szigorításával igyekezett kiutat találni. Moszkva azonban közbelépett, és mindenféle konzultációt nélkülözve „új irányvonalat" írt elő Walter Ulbricht főtitkárnak és Otto Grotewohl miniszterelnöknek. Első látásra paradox módon éppen ez vezetett a szerzők által is kiemelten kezelt és részletesen bemutatott 1953. júniusi felkeléshez. A keletnémet lakosság bátorságot merített a vezetés nyilvánvaló gyengeségéből. A kelet-berlini Stalinallee presztízsberuházásán dolgozó munkások írógéppel sokszorosított és kézről kézre adott levelet írtak a miniszterelnöknek, amelyben az ipari normaemelés ellen emelték fel a szavukat. A tüntetés körülbelül 80 munkás részvételével indult, és rövid idő alatt többezres demonstrációvá nőtt. Helyenként a rendőrség egyenesen leállította a forgalmat, hogy a menetelők veszélytelenül átkelhessenek az utakon. Az eredetileg a kormány egy konkrét intézkedése ellen irányuló tiltakozás a rendszer ellen fordult. Ulbricht úgy vélte, nem kell a tüntetőkkel külön foglalkozni, mivel esik az eső, rövidesen úgyis szétszélednek.

A szovjet vezetés úgy döntött, hogy az erőtlen és döntésképtelen, és a szovjet hadsereg németországi főhadiszállására, Berlin-Karlshorstba szállított keletnémet vezetés helyett saját kezébe veszi az irányítást, és minden szükséges erő bevetésével csírájában elfojtja a kibontakozó népfelkelést. Megkönnyítette a dolgukat, hogy a tiltakozásnak nem voltak vezetői, akik összefogták volna a tüntetőket. Az Egyesült Államok 1953 júniusában ugyanúgy nem nyújtott támogatást a kelet-berlinieknek, mint 1956-ban a magyaroknak. *„Szimpátia és menedék, de semmi fegyver"* – szólt az utasítás Washingtonból a nyugat-berlini szerveknek. A júniusi események nyomán elítéltek 90%-a munkás volt, s mintegy 50%-uk az ítélet meghozatalát megelőzően tagja volt az NSZEP-nek. Ulbrichtnak egyedüli engedményként az kellett elviselnie, hogy ezentúl nem főtitkár, hanem „csak" első titkár lehetett. Ezt leszámítva az NDK politikai rendszere érintetlenül átvészelte 1953. június 17. megpróbáltatásait.

A felkelést követő konszolidáció formális lezárásaként 1954. március 25-én a szovjet vezetés ünnepélyesen bejelentette, hogy helyreállítja az NDK teljes szuverenitását, 1956-ban az új szovjet városparancsnok bemutatkozó látogatást tett a nyugat-berlini kormányzó polgármesternél. Kelet-Berlint azonban csak 1958-ban ismerte e a nagy keleti testvér az NDK fővárosának, bár a pankow-i vezetés (a nyugatiak az elismerés nélküli állam kijelölt fővárosának egyik kerületét, a kormányközpont székhelyét tekintették a keleti szektor tényleges centrumának) ezt többször hangoztatta. A berlini fal megépítésével lezáruló „belső államalapítás" az NDK belső megszilárdulását eredményezte, de vezetői rettegtek saját népüktől. Mielke állambiztonsági miniszter még 1989 augusztusában is „június 17. kitörésétől" tartott, amikor

szembesült az egyre erősödő ellenzéki tüntetések által kiváltott erjedéssel.

A létrejött két német állam gyorsan egymással farkasszemet néző katonai szövetségekben találta magát. *„Berlin szerepét a nagyhatalmak viszonyában a puskaporos hordó közelébe helyezett parázsló kanóchoz lehetne hasonlítani”* – fogalmazott *Nyikita Szergejevics Hruscsov* szovjet pártfőtitkár 1958. november 27-i ultimátumában. A város tíz évvel az első berlini válságot jelentő blokád után újra a hidegháborús konfliktus homlokterébe került. Ulbricht egy hónappal korábban már azt hangsúlyozta, hogy *„egész Berlin a Német Demokratikus Köztársaság fennhatósága alá tartozik”*. Az első műhold Föld körüli pályára állításával a Szovjetunió lépéselőnybe került az Egyesült Államokkal szemben, ráadásul az űrkutatás stratégiailag fontos területén. Az ebből az önbizalomból táplálkozó politikai nyomásgyakorlás Berlinre a Szovjetunió fegyverkezési versenyben elért eredményeinek egyfajta diplomáciai aprópénzre váltását jelentette. A jegyzék befejezettnek nyilvánította a megszállást, követelte, hogy a Berlin-kérdést a legrövidebb időn belül oldják meg, Nyugat-Berlin demilitarizálásával és szabad városként „önálló politikai egységgé” alakításával. Amennyiben mindez nem történik meg hat hónapon belül, a Szovjetunió különbékét köt az NDK-val, azaz a berlini szovjet kötelezettségeket, így a berlini megközelítési útvonalak felügyeletét az NDK veszi át. Halvard Lange norvég külügyminiszternek Hruscsov kifejtette, hogy a Berlin-kérdés magától megoldódik. Addig tartják ugyanis nyomás alatt a várost, míg az emberek tömegesen el nem hagyják. Gazdasága összeomlik, és így Nyugat-Berlin az NDK ölébe hullik.

Az 1959. évi genfi külügyminiszteri konferencia gyakorlatilag eredmény nélkül zárult, bár Hruscsov finomított korábbi követelésein: Danzig két világháború közötti népszövetségi felügyeletének mintájára Nyugat-Berlint ENSZ-felügyelet alatti szabad várossá kívánták nyilvánítani. Innen ered a keleten népszerű háromállam-elmélet, miszerint a két német állam mellett egy harmadik politikai egység is létezett Nyugat-Berlin formájában. Konrad Adenauer kancellár szomorúan érzékelte, hogy a nyugati hatalmak is kezdtek beletörődni Berlin és Németország megosztottságába. A J. F. Kenne*dy* amerikai elnök által megfogalmazott három alapelv ugyan továbbra is megkérdőjelezhetetlennek tartotta a nyugati hatalmak nyugat-berlini jelenlétét és fő feladatuknak a város életképességének fenntartását nevezte meg, ugyanakkor Hruscsovnak megerősítette, hogy nem avatkoznak be a Szovjetunió saját érdekszféráját érintő döntéseibe. Ennek tudatában a Varsói Szerződés tagállamai az *„egy mindenkiért és mindenki egyért”* jelszó jegyében augusztus 5-én döntöttek a berlini fal megépítéséről, és ezzel együtt a menekültkérdés és a második berlini válság lezárásáról.

1949 szeptemberétől 1961 decemberéig ugyanis több mint 2,7 millió keletnémet menekült, hivatalos NDK megfogalmazás szerint „Republikflüchtling” hagyta el az NDK-t, azaz Lenin szavaival élve „lábbal szavazott”, és nyújtott be szükségfelvételi kérelmet az NSZK hatóságainál. A menekültek száma a kelet-berlini felkelés esztendejében és a magyar ’56 idején nőtt meg kiugróan. „Politikai menekültként” a bevándorlók kevesebb mint 20%-át regisztrálták. Nagyobb volt azok száma, akik a jobb életfeltételek miatt fordítottak hátat az NDK-nak.

Az 1961. augusztus 13-i határzárásig az NDK-ból az NSZK-ba a lehető legkisebb veszély vállalásával Berlinen keresztül lehetett eljutni. A város nyugati és keleti szektorai között ugyanis szinte ellenőrzés nélkül lehetett közlekedni a földalattival (U-Bahn) és a városi vasúttal (S-Bahn). Nem véletlen, hogy keletnémet állampol-

gárok legalább 60%-a ezt a menekülési útvonalat választotta.

Walter Ulbricht 1961. június 15-én egy nemzetközi sajtótájékoztatón szólta el magát, amikor így felelt egy újságírói kérdésre: *„Senkinek sem áll szándékában, hogy falat emeljen."* A *Frankfurter Rundschau* tudósítója által feltett kérdés csak az NDK berlini államhatárára vonatkozott, a „fal" szó nem is szerepelt a kérdésben. Ulbricht válaszában viszont végig „falról" beszélt, és egyáltalán nem átvitt értelemben. A keletnémet állambiztonsági szervek által „Rózsa-akciónak", az amerikai és nyugatnémet titkosszolgálatok részéről „Kínai Fal-hadműveletnek" nevezett falépítést Erich Honecker irányította. Ulbricht a Minisztertanács tagjait az előző estén tartott vacsora és egy szovjet játékfilm közös megtekintése után megtartott rövid ülésen tájékoztatta. A társaság röviddel éjfél előtt indult haza, amikor az országutakon már szovjet páncélosok álltak.

A szombatról vasárnapra virradó nyári napon lebonyolított határzárás a nyugati hatalmakat is váratlanul érte. Kennedy, amikor jachtján értesítették a történtekről, mindössze arra volt kíváncsi, sérültek-e valamilyen formában nyugat-berlini jogaik. Willy Brandtnak, Berlin kormányzó polgármesterének az a nem minden alapot nélkülöző benyomása támadt, hogy a fal nyugaton a hatalmas felháborodás mellett sokakban inkább megkönnyebbülést váltott ki: a szovjetek nem kötöttek különbéke-szerződést az NDK-val, nem kérdőjelezték meg a nyugati szövetségesek jelenlétét, és háború veszélye sem fenyegetett. A nyugatiak elfogadták a status quo rögzítését, de folytatták őrjárataikat a város keleti felében, amely fenntartotta a négyhatalmi státus látszatát. A válság megoldódott, Keleten megállította a menekültáradatot, a lakosságon általános rezignáció lett úrrá, egyfajta beletörődés a megváltoztathatatlanba, amely az Ulbricht-rendszer politikai konszolidációját eredményezte.

Az átkelőhelyek 90%-át bezárták, a többit is fokozott ellenőrzés alatt tartották. A keletnémet határőrök szolgálati szabályzata szerint provokációnak minősült, ha valaki odaátról „Jó reggelt!" kívánt. A két városrész közötti összeköttetés a föld alatt is megszűnt, a berliniek éveken át csak *„szellemállomásnak"* nevezték azt a 15 megállót, amelyek Kelet-Berlin területén feküdtek, viszont csak a nyugat-berlini vonalak érintették. A továbbiakban azok a szerelvények, amelyekkel az amerikai szektorból Kelet-Berlin érintésével lehetett eljutni a francia zónába, nem állhattak meg ezeken a helyeken. A többnyire befalazott vagy teljesen lezárt „szellemállomásokon" egyedül keletnémet rendőrök vagy határőrök alakját lehetett az elsuhanó szerelvényből kivenni. A kelet-berlini térképek ezeket a vonalakat nem is jelölték.

A legjelentősebb határátlépőhellyé a Checkpoint Charlie nőtte ki magát, mert a külföldi állampolgárok 1989-ig csak itt közlekedhettek a berlini városrészek között. Kelet-Berlin és a szovjet övezethez tartozó berlini peremvidékek 60 000 ingázójának megtiltották foglalkozásuk gyakorlását Nyugat-Berlinben. Az ottaniak NDK-beli tartózkodást pedig előbb megnehezítették, majd később gyakorlatilag nem léphettek az NDK területére. Ma már morbidnak, technikailag azonban egyszerűnek hangzik, de akkortájt Svédországon keresztül lehetett a város másik felébe telefonálni, természetesen a lehallgatás kockázatával.

Híressé vált a brit szektorhoz tartozó egyik exklávéban élő Erwin Schabe nevű 12 éves fiú is, akit 1961 őszén az iskolába menet keletnémet rendőrök feltartóztattak. Válaszként a britek páncélozott autóval kísérték naponta a keskeny összekötő úton biciklivel közlekedő fiút. A rendszerváltás után derült ki, hogy a fiú a rendőrök törté-

netét csak kitalálta, hogy aznap lóghasson az iskolából.

1962-ben Berlinben zajlott a CIA és a KGB közötti leghíresebb ügynökcsere. A keleti oldalról az a Francis Gary Powers haladt lassú léptekkel, akinek U2-es kémrepülőgépét 1960 tavaszán lőtték le Szverdlovszk fölött és két évig raboskodott a Szovjetunióban. A nyugati oldalról Rudolf Ivanovics Abel, az amerikai atomtitkokat kifürkésző szovjet mesterkém közeledett. A két alak elhaladt egymás mellett, és „saját" oldalára sétált át.

Ezen túlmenően a Szovjetunió, illetve az NDK különböző adminisztratív eszközöket is bevetett Nyugat-Berlin életképességének befolyásolására, mivel a nyugati városrész „köldökzsinórja", a Német Szövetségi Köztársaság és Berlin közötti szárazföldi, vízi és vasútvonalak az NDK területén haladtak keresztül. Hruscsov 1963 januárjában az NSZEP kongresszusán megjegyezte, hogy a nyugat-berlini megközelítési útvonalak a Nyugat „fájó tyúkszemét" jelentik, és arra biztatta az NDK-t, kedve szerint bármikor lépjen rá. Amikor 1965 áprilisában a Bundestag plenáris gyűlését Nyugat-Berlinbe tűzték ki, szovjet és NDK vadászgépek a nyugati szektorok fölött mélyrepülésekkel, valamint a hangsebesség áttörésével igyekeztek pánikot kelteni. Az NSZK áldozatvállalása a közvetlen anyagi segítségen túlmenően kedvező hitelek nyújtásában, nyugat-berlini vállalatoknak adott megbízásokban, vállalati tevékenység vagy állami szervek Berlinbe történő kiszervezésében, szövetségi vagy nemzetközi rendezvényeknek a városba vitelében is megnyilvánult. 1970-re több szövetségi alkalmazottat – 23 ezer fő – foglalkoztattak Berlinben, mint Bonnban.

Az egykori SZET épületét Willy Brandt szemléletesen jellemezte: *„Egy nagy ház, oly üres és oly megkövült, mint a négyhatalmi státusz."* Az egykori háborús szövetségesek Berlinhez való hozzáállása mindenkor a szuperhatalmak pillanatnyi viszonyától függött. Berlin tehát egyfajta barométer maradt, *„amelyről nemcsak a rossz idő olvasható le, hanem a jó is"*. A város „sziget" helyzete is a diplomáciát részesítette előnyben a katonai megoldások helyett. Kennedy híres beszéde a schönebergi városháza előtt az egekbe emelte az amerikai elnök népszerűségi indexét: *„Kétezer évvel ezelőtt a legbüszkébb mondat, amit egy ember mondhatott, így hangzott: Róma polgára vagyok. Ma a legbüszkébb mondat, amelyet valaki a szabad világban mondhat: Én berlini vagyok. […] Minden szabad ember, akárhol éljen is, e város, Berlin polgára, és ezért én, mint szabad ember, büszke vagyok arra, hogy elmondhatom: én berlini vagyok."*

A berlini négyhatalmi egyezmény 1971. szeptember 3-i aláírásához vezető áttörést az jelentette, hogy a Szovjetunió elismerte felelősségét a megközelítési útvonalakat illetően. Ez volt talán a legfontosabb megállapodás, amelyben a Szovjetunió „garantálta" az akadálymentes közlekedés legegyszerűbb és leggyorsabb lebonyolítását. Ugyanakkor a bizonytalan, sokszor szándékosan kétértelmű, de legalábbis ellentétesen értelmezhető megfogalmazások a későbbiekben lehetőséget nyújtottak, hogy az adott fél saját érdekeinek megfelelően gyakorolja az egyezményből esetlegesen adódó jogait.

A két német állam az 1972. december 21-i alapszerződésében rendezte kapcsolatait. Az NSZK és a nyugati hatalmak állandó képviseletei, illetve konzuli hivatalai Berlinben telepedtek le, de hivatalosan nem az NDK-ban (in der DDR), hanem az NDK-nál (*bei der DDR*) akkreditálva.

1978-ban Nico Hübner kelet-berlini lakos keltett nagy feltűnést, miután kijelentette: abból kifolyólag, hogy Kelet-Berlin négyhatalmi státusú demilitarizált övezet, ő, e város polgára nem kötelezhető sorkatonai szolgálatra. A nyilvánosság kizárásával zajló polgári (!) perben ötéves szabadság-

vesztésre ítélték, de már 1979 októberében szabadlábra helyezték, s az NSZK-ba távozhatott.

A státuskérdések bonyolultságáról és a további éles nézetkülönbségekről világos képet festettek a város 750 éves fennállásának politikai eseményei: Eberhard Diepgent, Nyugat-Berlin főpolgármesterét 1986 októberében Honecker meghívta a jubileumi ünnepségekre. Ugyanekkor a kelet-berlini főpolgármester, Erhard Krack is meghívta nyugati kollégáját a főpolgármester-találkozóra. Diepgen csapdába került, hiszen ha elfogadta volna a meghívást, egyúttal Kelet-Berlin főváros létét és NDK-beli integrációját is elismerte volna. A felkéréseket nem akarta illetlenül visszautasítani, hiszen a két városrész lakossága reményteljes várakozással tekintett az ünnepségekre. Diepgen ellencsapdát állított: 1987-ben visszahívta Honeckert, mint a Berlin fennállásának 750. évfordulójára létrehozott NDK-bizottság elnökét a nyugat-berlini ünnepségekre, amelyekre hivatalos volt a szövetségi elnök, a kancellár, az egész szövetségi kabinet, a tartományi miniszterelnökök. Honecker lemondta a látogatást, és a kelet-berliniek is visszavonták a meghívást.

Ugyanebben az évben Ronald Reagan amerikai elnök egy sor javaslatot tett, melyek Berlin egységét voltak hivatottak demonstrálni, például egész Berlin pályázhatna az olimpiai játékok megrendezésére. Az NDK válasza megkésett. 1989. október végén egy keletnémet elemzés szerint *„a remény és a perspektíva jeleként az NDK hajlandó megvizsgálni 1995-ig, hogy az NDK fővárosa és Nyugat-Berlin pályázzon-e a 2004-es olimpiai játékok közös megrendezésére."* Az ekkor már mindennaposá váló keletnémet tüntetések *„Mi vagyunk a nép!"* hívó szavából *„Egy nép vagyunk!"* lett.

A berlini fal megnyitása még nem jelentette a hidegháború végét, de olyan szimbolikus esemény volt, amely előre jelezte a német újraegyesítést, tágabb értelemben pedig a Szovjetunió szövetségi rendszerének felbomlását, fontos láncszemet képezve a rendszerváltozás eseménysorozatában. Az NDK helyzete azonban a német kettéosztottság és Berlin státusa miatt alapvetően más volt. Az újraegyesítésig az NDK polgárai csak az Alexanderplatzon álló TV-torony éttermében pillanthattak át a Ku'damm fényárban úszó sugárútjára. A keletnémet állampolgárok nem egy „idegen" nyugati országba utaztak, hanem olyan országba, ahol ugyanazt a nyelvet beszélték, ahol ismerősöket, rokonokat, barátokat láttak viszont, és amelyet akkor is magukénak érezhettek, ha az utolsó negyven esztendőben nem ott laktak. A határon túl számukra nemcsak a szabad világ tárult fel, hanem az elszakított országrész és nemzettest is. 1989. november 9-én este a Szovjetunió kelet-berlini követsége nem tájékoztatta azonnal Gorbacsovot a fal megnyitásának váratlan eseményéről, aki így állítólag átaludta a világtörténelmi jelentőségű órákat. Az egyesítési folyamat a „2+4" szerződés 1990. szeptember 12-i aláírásával zárult le Moszkvában. A négy megszálló hatalom és a két német állam külügyminiszterének jelenlétében nem sokkal korábban eltávolították az őrbódét a Checkpoint Charlie-n. Ezzel véget ért Berlin megszállási státusa.

A szintén szovjet megszállás alatt lévő Magyarország ismert és a nyugati államok által is elismert szerepe a berlini fal leomlásában, a magyar–osztrák határ megnyitásáról hozott önálló lépés tulajdonképpen feleslegessé tette a fal fennmaradását. Günter Schabowski tájékoztatáspolitikáért felelős KB-titkár egy unalmas sajtótájékoztató végén éppen a korlátozott utazási szabadságról született rendelet-tervezetet olvasta fel, mintha az már egy elfogadott jogszabály lenne. Amikor a rendelet hatályba lépéséről kérdezték, pillanatnyi hezitálás után a *sofort* (azonnal) és az unverzüglich (haladéktalanul) szavakkal válaszolt. Bár a rendelet szerint a magán-

célú utazásokat továbbra is kérvényezni kellett volna, és csak az kapott volna vízumot, aki érvényes útlevéllel rendelkezett, Schabowski pontatlan és részben téves válaszai nyomán a fal négy óra alatt leomlott. Schabowski hibája nyomán a média egy fiktív politikai döntést kreált, amely tömegeket mozgósított, és ennek következtében a fikció valósággá válhatott.

A kötet végén életrajzi melléklet mutatja be Berlin történetének főszereplőit, időrendi ismertetés és terjedelmes bibliográfia ad betekintést a témakör forrásanyagába, a történeti visszaemlékezésekbe és a szakirodalmi munkákba.

Németh István – Tollas Gábor (szerk.): *Berlin, a megosztott város.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008, 627 old.

(A recenzió első közlése: *Valóság,* 2008/8. sz.